

УДК 1(47+57)(092)

СУХОДУБ Тетяна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Центр гуманітарної освіти Національної академії наук України, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001, Україна (borftata@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7801-8126>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4727.41.168555>

Бібліографічний опис статті: Суходуб, Т. (2019). Етюд про С.С. Аверинцева. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 41, 124–144. doi: 10.24919/2522-4727.41.168555.

ЕТЮД ПРО С.С. АВЕРИНЦЕВА

Анотація. Стаття присвячена аналізу філософського світогляду культуролога, естетика, літературознавця, філолога, знавця християнської традиції, енциклопедиста С.С. Аверинцева (1937–2004). Робота написана в жанрі етюду. Вибір такого способу міркування визначений тим, що особистість і творча спадщина С.С. Аверинцева розглянуті як культурне явище ХХ ст. У цьому плані етюд (якщо виходити з латинського аналога цього слова – *studium*) дає можливість одночасно міркувати і пізнавати, вивчати і навчатися, інакше кажучи, «етюдне» мислення передбачає намагання, старанність у навчанні і розуміння, пред'явлення результатів осмислення. **Мета статті.** Розглянути філософський світогляд С.С. Аверинцева в контексті його роздумів про культурні підстави європейського людства і трагізм історії ХХ ст. **Методологія.** У дослідженні автор спирається на один з основоположних принципів сучасної (постнекласичної) методології – урахування аксіологічного виміру людського буття, що допомагає в духовно-культурному контексті розглянути тоталітарну ідеологію як прикмету історії ХХ ст., на що особливу увагу звертав С.С. Аверинцев. **Висновки.** Своєрідну «формулу» культури європейського людства С.С. Аверинцев бачить у раціоналізмі як системі мислення, створеному грецькою культурою, схоластичною і «новочасною». В основі цієї традиції – фі-

лософія, віра і закон, державний порядок. Що стосується інтелектуальної культури, то вона представлена передовсім двома формами – філологією і філософією. Мислитель аргументує неприпустимість їх змішування, позаяк специфіка філології – у роботі над словом, текстом; філософії – у створенні концепцій світобачення. Проте на основі текстів Аверинцева автор показує, що змістовно філософія і філологія близькі, бо передовсім демонструють одну й ту саму турботу – турботу про культуру людяності. Панування ж у сучасних суспільствах «духу ненауковості», «духу абстракції» – головна причина існування тоталітарних ідеологій, в основі яких лежать принципи нетерпимості, ненависті до всіх Інших, не схожих та інакших, але без яких єдине загальнолюдське ціле буде неповним. У політичних режимах, що використовують таку ідеологію, С.С. Аверинцев бачив «нову віру», яка прагне замінити собою традиційні релігії з допомогою насильства і пропаганди. Культура за таких обставин, закономірно, підпадає під диктат політики, результатом чого є нові, більш витончені, а тому менш помітні форми тоталітаризму.

Ключові слова: філософський світогляд С.С. Аверинцева, філософія і філологія як інтелектуальні культури, «одноосібна відповідальність» як принцип життя, європейський раціоналізм, ідеологія тоталітаризму, доля християнина в ХХ ст.

SUKHODUB Tetiana – Candidate of Philosophy Sciences, Assistant Professor of the Philosophy Department, Center of arts education of National Academy of Sciences of Ukraine, Trokhsviatytska Str., 4, Kiev, 01001, Ukraine (borftata@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7801-8126>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4727.41.168555>

To cite this article: Sukhodub, T. (2019). Etюд pro S.S. Averintseva [Etude about S.S. Averintsev]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiа «Filosofiiа» – Problems of Humanities. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 41, 124–144. doi: 10.24919/2522-4727.41.168555 [in Ukrainian].

ETUDE ABOUT S. AVERINTSEV

Summary. The article is devoted to the analysis of the philosophical worldview of a cultural scientist, aesthetician, literary critic, phi-

lologist, *connoisseur of the Christian tradition, encyclopedist S.S. Averintsev (1937–2004). The work is written in the genre of etude. The choice of this way of reasoning is determined by the fact that the personality and creative legacy of S.S. Averintsev considered as a cultural phenomenon of the twentieth century. In this regard, an etude (considering the Latin analogue of this word – studium) makes it possible to simultaneously reflect and explore; study and learn, in other words, «etude» thinking involves effort, diligence in learning and understanding, presenting the results of reflection. **The purpose of the article** is to consider the philosophical worldview of S.S. Averintsev in the context of his thoughts about the cultural foundations of European humanity and the tragedy of the twentieth century history. **Methodology.** In the study, the author relies on one of the fundamental principles of modern (post-non-classical) methodology that is taking into account the axiological dimension of human existence, which allows in a spiritual and cultural context to consider totalitarian ideology as a sign of the twentieth century history, to which S.S. Averintsev paid special attention. **Findings.** A kind of «formula» of the culture of European humanity S.S. Averintsev sees in rationalism as a system of thinking created by Greek culture, scholastic and «modern». The basis of this tradition is philosophy, faith and law, state order. As for intellectual culture, it is represented primarily by two forms – philology and philosophy. The thinker is sure that their mixing is unacceptable, since the specificity of philology is to work with the word, text and philosophy concerns the creation of worldview concepts. Nevertheless, on the basis of the texts of Averintsev, the author shows that meaningfully philosophy and philology are close, as first of all they both demonstrate the same care that is concern for the culture of humanity. The dominance in modern societies of «the spirit of unscience», «spirit of abstraction» is the main reason for the existence of totalitarian ideologies, which are based on the principles of intolerance, hatred for all Others, unlike and different, but without which the unique human whole will be incomplete. In political regimes that use this ideology, S.S. Averintsev saw a «new faith», seeking to replace traditional religions with violence and propaganda. Culture, in such circumstances, naturally falls under the dictates of politics, resulting in new, more sophisticated and therefore less visible forms of totalitarianism.*

Key words: *philosophical worldview of S.S. Averintsev, philology and philology as intellectual cultures, «sole responsibility» as a principle of life, european rationalism, the ideology of totalitarianism, the fate of a Christian in the twentieth century.*

Постановка проблеми. Проблема осмислення трагічного досвіду історії ХХ ст. з його світовими війнами, соціальними конфліктами, міжцивілізаційними суперечностями та ідеологічними протистояннями, потребує звернення до минулих духовно-культурних традицій, адже передусім через минуле можна усвідомити причини і сучасних соціокультурних криз. Творча спадщина С.С. Аверинцева (1937–2004) – культуролога, естетика, літературознавця, філолога, знавця християнської традиції, філософа, енциклопедиста якраз і надає можливість проаналізувати минулу історико-культурну традицію у контексті тих духовних наслідків (причому як позитивних, продуктивних, так і негативних, що руйнують людський соціум), які були характерними для історії ХХ–ХХІ ст. Така постановка питання дає можливість зрозуміти як підстави сучасного цивілізаційного поступу, так і причини його трагізму, тим самим переосмислити сучасність у контексті минулої духовної культури, її досягнень, проблем і перспектив.

Мета статті. Метою доробку є розгляд філософського світогляду С.С. Аверинцева в контексті його роздумів про культурні підстави європейського людства і трагізм історії ХХ ст. **Методологічна основа** дослідження – принцип урахування аксіологічного виміру людського буття, що розробляється у межах сучасної (постнекласичної) методології, та націлює на те, що не може бути набуто ззовні аж ніяких ціннісних настанов через те, що цінності як виміри людського буття завжди напрацьовуються у буттєвому досвіді, передусім як складова належного, яка визначає одну із засадничих рис життєвого світу людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до спадщини філософа лише набирає обертів. Передовсім зважається на його дослідження християнської традиції та енциклопедичну обізнаність щодо європейської історії християнства. Водночас підкреслюється деяка «подвійність» світовідчуття С.С. Аверинцева, який є російським, релігійно-православним мислителем, неперевершеним не тільки знавцем, але й носієм, спадкоємцем культури Срібного віку, і, крім того, несе у собі європейську мисленнєву культуру (Баумейстер, 2005). У аспекті дослідження мислителем витоків православно-християнської філософської культури звертається увага на феномен киево-руської культури з її величними святинями – собором святої Софії, печерами Київсь-

кої лаври, самим градом Києвом, символом якого є образ ап. Андрія, представлені творами Аверинцева (Горский, 2005).

Звертається дослідниками увага й на те, що позиція власне самого філософа розкривалася не тільки в аспекті знавця історії християнської культури, який розтлумачував традиційні християнські надбання, а і в аспекті, який особливо є значимим для сучасної людини – мислення на християнському підґрунті (Меерсон-Аксёнов, 2005). Невипадкового саме в цьому статусі інтелігенція сприймала С.С. Аверинцева як «християнського проповідника і вчителя життя» (с. 221). Не залишилися поза увагою й питання життєві, що віддзеркалюють біографічні контексти буття і творчості Аверинцева (Седакова, 2004), а також текстові особливості його дискурсу, які вбачаються в артикуляції нюансу, що сприймається чи не основною характеристикою мисленнєвого стилю, духовного досвіду філософа (Малахов, 2005). Як зазначається, «важливість нюансування думки особливо проявляється у публіцистичних працях Аверинцева» (с. 297–299).

Не обмовляюся, коли зазначу, що особистість С.С. Аверинцева – це, звичайно, культурне явище ХХ ст., що є чужим пафосу як чуттєвої надмірності в уявленні, але є таким, що заслуговує особливої чуйності в розумінні. Хоча без пафосу, естетично акцентованої, натхненно піднесеної уваги до всього, що було зроблено мислителем, мабуть, не обійтися. Невипадково, практично без винятків усі, хто, так або інакше, торкався творчості мислителя і намагався знайти найголовніше слово про нього, відзначають одну і ту саму особистісну якість – енциклопедист (Баумейстер, 2005, с. 318; Горский, 2005, с. 280; Меерсон-Аксёнов, 2005, с. 220). І вже тільки цією ознакою С.С. Аверинцев не вписувався у сучасну добу. Втім, можна, думаю, припустити і зворотний сюжет – філософ посланий в неї, щоб змогти у відведений йому для життя час заповнити епохальні «дірки», «провали», відновити, захистити, прославити і повернути втрачене цією добою.

Виклад основного матеріалу. Звичайно, моє особисте зусилля-завзяття не може претендувати на повноту висвітлення творчості Майстра, але буде спрямоване на ті аспекти його дискурсу, які особистісно зачіпали, не залишаючи байдужою, безнадійно впевненою у неможливості що-небудь змінити. Формою, у

якій осмислюватимуться праці філософа, обрано етюд. Етюд як філософський жанр, якщо звернути увагу на латинський аналог цього слова (*studium*), передбачає не тільки певне намагання, старанність у навчанні (або самонавчанні), розумінні, а й «завзяття» – прагнення як необхідність і як силу (можливість) представити вихоплене культурне явище (звісно, наскільки доступною може бути повнота самого предмету дослідження).

Своєю позицією, свідомо обраною, він міняв (значить, можна міняти), відкриваючи значимість і для інших власного вибору. Це, мабуть, перший урок, наданий С.С. Аверинцевим – відкриває кожній людині, як слід вибирати власний шлях. Він його обрав за часів, коли над «ліриками» домінували «фізики», а він, якраз з огляду на цю тенденцію, вирішив стати всупереч загальній пріоритетності гуманітарієм:

Я ніколи не був бунтарем і сперечальником. Але я подумав: якщо всі кинулися на один бік човна, то я буду на другому: для рівноваги. Цікаве пояснення! – вигукує О. Седакова. – Воно свідчить про якесь вроджене для Аверинцева відчуття власної причетності до загального, до спільної долі (долі нашого бідного човна). В цьому образі суспільства-човна вчувається і дух античного громадянства (корабель-держава), і дух християнської спільноти. Хто з нас обирає шлях таким чином, думаючи про рівновагу спільного човна? (Седакова, 2010, с. 299)

Зауважу, що цьому виборіві молодого Аверинцева, продиктованого глибоким занепокоєнням долею людства, зрілий учений, мислитель, визнаний науковий авторитет – в просторі не тільки «пострадянської» культури, а й європейської, ніколи не зраджував. Щоб побачити це, досить звернутися до його публіцистичних статей, присвячених проблемам подолання тоталітаризму або культивуванню прийняття і терплячого, співчутливого ставлення до всіх Інших, не схожих, інакших, можливо, і не близьких, але потрібних, важливих, без яких буде неповним єдине загальнолюдське ціле (Аверинцев, 2001a, 2001b). Одна з робіт має промовисту назву – «Коли рука не стискається в кулак»...

Пояснюючи цей момент або час, що триває (в ідеалі) – як період такого необхідного для окремих людей, конкретних суспільств або людства загалом прийняття рішення – філософ знаходить, як здається, простий образ, хоча за ним – вся минула, аж ніяк не проста, хода історії: «Якщо рука піаніста лежить на клавішах, як їй належить, їй не стиснутися в кулак, – два положення несумісні» (Аверинцев, 2001а, с. 73).

А за цією «рукою» – і душа особлива, яка відходить він егоїстичного принципу, що забезпечує власну комфортність і тому перешкоджає народженню ненависті в собі, але за цим щирим, простим визнанням – символ і «іншого» Аверинцева, не тільки такого, як згадують ті, які знали його, який цінує почуття гумору, але і такого, який, смію припустити, цінує самоіронію:

А в моєму власному житті дуже сильним мотивом, який завжди утримував мене від почуття ненависті до будь-кого, слугує цілком егоїстичне усвідомлення: якщо я коли-небудь дозволю собі це почуття, то вже не зможу думати і писати у свій спосіб і такою ж мірою. (Аверинцев, 2001а, с. 73)

При цьому, звичайно, зрозуміло, що винятково особистісних рішень у припиненні ненависті до інших як практично усталеної форми вибудовування соціальної реальності, буде недостатньо.

Філософ розуміє великотрудність історичного шляху людства – досвід безглузких втрат (і передовсім втрати людяності) і жорстких, часто кривавих, рішень..., як розуміє і те, що цей урок, на жаль, так і залишився невивченим сучасниками. Однак, розуміючи це, не приймає подібного невігластва. Намагаючись застерегти людство (як би воно знов не загралося в ті самі небезпечні «ігри»), С.С. Аверинцев пропускає через себе досвід пережитого і вистражданого, перш ніж узагальненого, К. Ясперса, К. Керенї. Він не втомлюється пояснювати думку першого про те, що «... двері націонал-соціалізму відчинив дух ненауковості» (Аверинцев, 2001а, с. 69). Йому не менш близькі роздуми і другого мислителя, який підмітив, що найнебезпечнішим залишається у людській історії підміна (свідома, ідеологічного порядку) живих людей правильними (звісно, що в чийсь незрілій, неокультуреній голові)

абстракціями або ідеями. Так було в історії: саме «дух абстракції» перетворював «євреїв як особистостей» на «безособистісну категорію “єврейства”» (Аверинцев, 2001b, с. 11).

А звідси, з цієї підміни, ставало вже досить легко переступати межу людяності, співчуття, перекидаючи власну відповідальність на настільки звичайну в історії ХХ ст. стихію ненависті, що неминуче ставала безособистісною, значить по-звірячому стайною (де ніхто й ні за що не відповідає) і кривавою. Саме така «дозволена» (значить прийнятна в суспільстві) ненависть не могла не бути руйнівною, передовсім для самої людини, яка прийняла ненависть в себе. Ось чому такого роду «повторювані» в історії ситуації турбують філософа. Адже, дійсно, зауважував Аверинцев, підсумовуючи ганебні «досягнення» доби, яка має скінчитися, але прагне людською незрілістю продовжитися:

«убивати євреїв» звучить страшно, а «ліквідувати єврейство» – мов би формула логічної операції. Я боюся, як би у практику виховання нових поколінь не проникло щось від схематизму, що зіграв таку фатальну роль в тому самому минулому, яке ми долаємо. (Аверинцев, 2001b, с. 11)

У статті «Християнство в ХХ столітті» С.С. Аверинцев називає тоталітаризм «небувалим випробуванням для християнства» (Аверинцев, 1999, с. 272–310). Чому для християнства? Як знавець богословсько-релігійної традиції, Сергій Сергійович бачив у цій формі політичного режиму «нову віру», яка прагне підмінити і замінити собою традиційні релігії з допомогою насильства і пропаганди. Аверинцев писав:

Сама формула нацистського привітання «Heil Hitler» свідомо грала з німецькою богословською фразеологією, протиставляючи «порятунок» («Heil»), принесений вождем, «спасінню» («Heil»), яке дарується Христом-Спасителем («Heiland»). (Аверинцев, 1999, с. 274)

Але не в цій, звичайно, марній подобі суть справи і навіть не в тому, наскільки були б зобов'язані за християнською своєю совістю «підняти голос проти розгнущаних дій гітлеризму» Пій XII або «опозиційні християни» Німеччини (Аверинцев, 1999,

с. 275), а в тому, як вважає мислитель, наскільки християнин виявив свою християнську сутність, готовність безумовно прийняти долю християнина.

С.С. Аверинцев терпляче пояснює можливі людські долі та власний вибір її самою людиною. З одного боку, люди світу цього в більшості своїй хочуть плисти за течією, догідливо вихваляють панівні течії сучасності, які, по правді сказати, і не потребують їхніх похвал, і хотіли б саму свою душу перефарбувати в кольори сучасності... (Аверинцев, 2005, с. 398)

З іншого – «... в меншості вони, навпаки, відокремлюються від сучасності й учиняють їй гордовиту фронду...» (Аверинцев, 2005, с. 398).

Але й ті й інші, на думку Аверинцева, поєднуючи фронду з конформізмом, залишаються цього світу «синами». А ось ті, кому по-справжньому жити важко, складають християнське людство. Адже для християнина

... безумовно заборонено і перше, і друге. Він не може конформістські підтакувати своєму віку, тому що повинен крізь нього і всупереч йому розчути голос Господа історії. Він не може проклинати вік, тому що він знає, що будь-який час, в який Бог велів йому жити, – це час, що належить Богу. Християнин повинен вірити в уповноважену владу Бога також і над сьогоднішнім днем і накликати на себе конфлікти, яких ніколи не накличе на себе проклинатель сучасності... (Аверинцев, 2005, с. 398)

Як правило, підкреслюють, що С.С. Аверинцев титанічними зусиллями «повертає» сучасникам якщо не загублену, то вельми усічену сучасною історією християнську культурну традицію. Але що означає це «повернення»? Чи тільки глибинні знання історії і «метафізики» християнства? Як видається, це «повернення» насамперед стосується людини, якій повернули, точніше, дозволили їй самій побачити справжні витoki своєї культури, без яких вона так і залишилась би знеособленою. Зрозумі-

міло, що життя справжнього християнина важке (за визначенням). Про це точно сказав В.А. Малахов, нагадуючи висловлену С.С. Аверинцевим думку «про принципову складність християнського погляду на життя, сумірну складності людського буття» (Малахов, 2005, с. 303). У сформованих же у ХХ ст. історичних обставинах складність християнського світорозуміння, як і напруження суспільних суперечностей, зажадали від християнина, як відзначав С.С. Аверинцев, не просто чесного життя відповідно до релігійних переконань, а подвигу, порятунку «честі своєї віри». Він називає матір Марію, згадує християн, які, ризикуючи життям, рятували євреїв, стверджуючи, що «... подвиг їх був чи не важливіше, ніж інтелектуальний радикалізм, з яким проблема (гітлеризму – Т. С.) стала обговорюватися на Заході набагато пізніше» (Аверинцев, 1999, с. 275).

Подолання такого роду людиноненависницьких практик філософ бачить у «відкритості» мислителя складним питанням буття, у розвитку культури запитування, що, безумовно, передбачає розуміння становлення і розвитку культури як культу, культури «бачення» історії в найістотніших її етапах і вічних сенсах, культури філософського мислення. В оцінці О. Седакової (2004) Аверинцев, не будучи ні філософом, ні прозаїком, як «... людина по суті невизначеного жанру словесної творчості виразила те, чого найбільше потребувала епоха, що більш за все надавало їй надії та свободи» (с. 13).

На мій погляд, розмірковуючи про філософію В.С. Соловйова та особливості російської філософської думки, С.С. Аверинцев, по суті, сказав і про себе:

Російський мислитель відчуває куди більш одноосібну відповідальність за життєву справу в цілому: йому потрібно своїми руками вибудувати від початку до кінця альтернативу до тієї даності, яку він має перед собою. (Аверинцев, 1989а, с. 195)

Підмічена мислителем «одноосібна відповідальність», така характерна для російських філософів, тривога за долю «світу людей», а так поставлені питання з'єднали Аверинцева-філолога, культуролога і Аверинцева-філософа. Втім, не можна не відзна-

чити, що С.С. Аверинцев не сприймає змішання двох інтелектуальних культур – філософії і філології, ратує за їх розрізнення. На його думку,

Філологія є мистецтво розуміти сказане і написане.

Тому в область її безпосередніх занять входять мова та література. Але в більш широкому сенсі людина «говорить», «висловлюється», «гукає» своїх товаришів по людству кожним своїм вчинком і жестом. І в цьому аспекті – як істота, що створює та використовує символи, котрі «говорять», – бере людину філологія.

Такий підхід філології до буття, її спеціальний, властивий їй підступ до проблеми людського. *Вона не повинна змішувати себе з філософією; її справа – копітка, ділова робота над словом, над текстом. Слово і текст повинні бути для справжньої філології істотнішими, ніж сама блискуча «концепція»* (курсив – Т.С.).
(Аверинцев, 1969)

Безумовно, в цьому важко не погодитися з Сергієм Сергієвичем, але, тим не менш, прояснюючи його позицію, хотілося би й дещо розсунути рамки, нехай і різних, але й вельми близьких одна одній традицій звернення до людського буття і культури.

Передовсім, зауважу, що стихія думки і стихія слова – одна й та сама стихія, де одне й інше співіснують, точніше, існують, радше, разом, з'єднано, аніж окремо. Особливу роль у цьому, звичайно, зіграв витік (становлення) філософії і філології – Стародавня Греція. Саме в її культурі закладені «перетини» філологічної та філософської традицій, точки їх взаємного інтересу, напруження і взаємного тяжіння... У підставі філології та філософії лежить одне, дуже важливе слово – «phileo» – любити, люблю, любов, і ще два, не менш важливих: «λόγος» – слово (і не тільки слово, а й загальна необхідність, універсальний закон, закон мислення і буття, в якому, як говорив С.М. Булгаков, «нероздільно і неслиянно злиті слово і думка, тіло і сенс») і «σοφία» – мудрість. Утім, надамо слово самому С.С. Аверинцеву:

СОФІЯ, Премудрість (грец. Σοφία, «майстерність», «знання», «мудрість»...), в іудаїстичній й християнській релігійних уявленнях уособлена мудрість Божества. Термін «С.», що виник в Стародавній Греції, вживався там як абстрактне, умоглядне поняття, хоча спочатку у Гомера (Ном. II. XV 411–412) він зустрічається в комбінації з ім'ям богині Афіни – стосовно до справи будівництва і впорядкування, мистецтва і ремесла. (Аверинцев, 1999, с. 159).

Безумовно, за цим терміном – ціла культурна історія людства, представлена релігією і філософією (як західною – німецький містицизм Я. Беме та ін., творчість Й.В. Гете, так і російської – релігійно-філософський ідеалізм, починаючи від В.С. Соловйова і до П.О. Флоренського, С.М. Булгакова, С.Л. Франка та ін.), що і виписує С.С. Аверинцев у своєму «Словнику» (Аверинцев, 1999, с. 159–161). І багатство цієї історії й традицій виявляють вихідне «тяжіння» філології та філософії – любов, любов до слова і любов до мудрості, мудрого слова, виявлена, що стосується філософії, особливого порядку знанням, мудрим знанням. У цьому сенсі філософія завжди – слово і проблема для самої себе – головним чином унаслідок надзвичайної складності метафізичного (філософського) самовизначення людини через слово і постійної необхідності критичної оцінки цього слова – в цьому шляху філософського саморозвитку. Не випадково, в ХХ-му ст. ця тема набула нових відтінків у осмисленні, філософія ніби «повернулася» до свого витoku, пов'язаного саме зі словом: «філософія як слово» осягається в контексті «філософії слова» як новому тематичному напрямку, можливому завдяки «лінгвістичному повороту» у філософії.

Та й змістовно філософія і філологія (як особливого порядку інтелектуальні культури) дуже близькі – позаяк у духовному сенсі виростають з однієї турботи людини, з однієї непереборної її тривоги – занепокоєння (філософа чи, філолога чи) щодо культури, яка є, за влучним визначенням М. Гайдеггера, «реалізацією верховних цінностей шляхом турботи про вищі блага людини» (Хайдеггер, 1993, с. 42); про розуміння світу як саду (що йде вже

від християнської традиції), що потребує дбайливого ставлення, любовного обробітку його людиною, але не руйнування; про збереження в історії людства режиму людяності (утриманні його в усі часи і при всіх суспільних устроях). М. Меєрсон-Аксёнов дуже точно побачив в долі і творчому шляху С.С. Аверинцева саме проповідь людяності і хоча мислитель багато зробив для того, щоб прояснити витік гуманізму, пов'язаний з античною культурою, тим не менш, він «... з рідкісним проникненням говорить про щеплення до цього гуманізму біблійної людяності, яка розкриває себе зсередини», яка являє собою «... залученість Бога в людську долю» (Меєрсон-Аксёнов, 2005, с. 223–224).

Звичайно, культури розвивалися і розвиваються своїми особливими шляхами, розходячись у формах і змістах, але сходячись у початкових підставах – русі до Абсолюту і людяності. Підкреслюючи цю закономірну культурну різницю, С.С. Аверинцев писав: «У ті віки, коли на Заході енергійно розвивалася схоластика, на Русі філософська робота розуму здійснювала себе в пластичних формах ікони» (Аверинцев, 2008, с. 417). Можна вибудувати і географічний вектор культурних розбіжностей навіть однієї, наприклад, християнської традиції. Так, С.С. Аверинцев (2006b) зауважує: «... навіть православний смак греків і той не цілком тотожний православному смаку росіян – не кажучи вже про такі православні землі, як Грузія чи Румунія» (с. 403). Крім того, культура може бути диференційованою («емоційність готичної статуї» та «силіогізми докторів» співіснують як різноспрямовані вектори однієї культури (Аверинцев, 2008, с. 417), а може бути – синтетичною, де слово і пластика становлять нерозчленовану за специфічними діяльностями єдність, характерну для російського культурного шляху:

Інша річ – російський майстер: він хоче не вселяти, не чіпати, не впливати на емоції, а показувати саме істину, незаперечно про неї свідчити. Цей борг примушує його до найбільшої стриманості: замість ентузіазму, замість готичного пориву («раптус») потрібна безмовність («сисихія»). (Аверинцев, 2008, с. 417)

Особливе слово сказав С.С. Аверинцев й з питання раціональності як мови і основа становлення та розвитку філософ-

ської культури. Порівнюючи епохи та їх системи мислення, він виділив раціоналізм, створений грецькою культурою, схоластичною і «новочасною». Перші два в їхній взаємній додатковості несли в собі принцип «незмінності рівноваги між рефлексією і традицією, між критикою і авторитетом, між фізикою і метафізикою» – це був раціоналізм, який «ставить собі кордони» (Аверинцев, 1989b, с. 11–12). У Новий час було створено «інший раціоналізм» – навпаки, такий, що вже «принципово заперечує кордони», який порушує «рівновагу», перекидає усталені правила (Аверинцев, 1989b, с. 12). Безумовно, така зміна не буває чисто механічною, без наслідувань, «повторень», зв'язків. Звідси, у філософів-енциклопедистів, наприклад, спостерігалася «підвищена увага ... до ремесел, до “механічних мистецтв”, без сумніву, прикмета індустріальної ери, яка починається, розрив зі споглядальним характером старого раціоналізму» (Аверинцев, 1989b, с. 12). Але ж, з іншого боку, найважливішою рисою раціоналізму енциклопедистів був «недолік історизму», що пов'язувало їх зі «старим раціоналізмом»: «... ментальність енциклопедистів якраз настільки обернена до історії, щоб ми відчували її “антиісторизм”» (Аверинцев, 1989b, с. 13), – стверджував Аверинцев. Ніби узагальнюючи досягнення минулої історії, мислитель орієнтований на своєрідну «формулу» культури європейського людства загалом – «Афіни – Єрусалим – Рим». Саме ці три символічні начала закладають незмінний культурно-історичний шлях християнських народів. Пояснюючи ці підстави в контексті народження феномену особистості, С.С. Аверинцев пише:

Якщо ми розглянемо, наприклад, коріння центрального поняття європейської ментальності, ідеї особистості, ми з необхідністю повинні будемо врахувати кожен з трьох парадигм: понятійна мова Біблії і давньоєврейської традиції, яка ставила сильний наголос, особливо в деяких містичних контекстах на особистих займенниках, таких як «я» і «ти»; римську традицію вивчення законів, яка надавала іменнику *persona* моральний і юридичний сенс... (Аверинцев, 2006а, с. 437)

Таким чином, у розгляді С.С. Аверинцевим культурно-історичного минулого мова у жодному разі не йде про будь-яке порівняння, вибудовування будь-якої можливої ієрархії тощо. Навпаки, мислитель підкреслював, що явища культури самоцінні, а значимість їх для сучасності може бути відкрита тільки при дотриманні принципу взаємної додатковості, культивуванні значущості, образно кажучи, кожної історичної «сторінки» культури. Культура ж як цілісність завжди була і буде з'єднанням раціонального та ірраціонального, інтелегібельного та художньо-образного, емоційно-чуттєвого та містично-надчуттєвого, а вже як ці виміри буття проявляються у тих чи інших феноменах на певних етапах культурного розвитку – справа їх конкретного аналізу, але не задалегідь збудованих пріоритетів.

Отже, в турботі про людину, людяність, культуру, хочеться підкреслити, закономірно перетинаються, сходяться думки філологів і філософів. І це не випадково. Філософія, як і філологія, служить самопізнанню людини, розумінню її культури, умов звернення людського «я» до іншого «я». Філологія, як і філософія, з'єднують культурні традиції, історичні епохи. І хоча С.С. Аверинцев говорить про обов'язок філології, що, зрештою, полягає у тому, щоб «... допомогти сучасності пізнати себе і опинитися на рівні своїх власних завдань» (Аверинцев, 1969), але хіба таке визначення буде чужим філософії? Філософія розвивається нині з опорою на комунікативний тип раціональності, культивування «філософії діалогу», діалогічної культури мислення, але й філологія не мислить себе поза цими завданнями. Як стверджує С.С. Аверинцев,

Кожен з нас не зможе знайти себе, якщо він буде шукати себе і тільки себе у кожному зі своїх співрозмовників і співтоваришів по життю, якщо він перетворить своє буття на монолог. Для того, щоб знайти себе в моральному сенсі цього слова, потрібно подолати себе. Щоб знайти себе в інтелектуальному сенсі слова, тобто пізнати себе, потрібно зуміти забути себе і в найглибшому, найсерйознішому сенсі «придивлятися» і «прислухатися» до інших, відмовляючись від всіх

готових уявлень про кожного з них і проявляючи чесну волю до неупередженого розуміння. Іншого шляху до себе немає. (Аверинцев, 1969)

Інакше кажучи, філософія і філологія при всьому їх розрізненні – за мовою, специфікою мислення, жанровими особливостями – в історії культури займали і займають, образно кажучи, близькі місця, будучи способами духовно-морального самовизначення людини. Невипадково філософська раціональність, зміна її форм, природа розуму (скажу образно – «розумне» і «нерозумне» його тлумачення), умови протиставлення розуму життя – значущі для С.С. Аверинцева, по суті – філософські, проблеми. Сам він, як свідчать ті, хто знав мислителя особисто, мав незвичайний розум. Цікава в цьому відношенні розповідь О. Седакової (Седакова, 2010, с. 298). Так, ділячись з учителем ідеями про те, що у Пушкіна розум, який шукає віри, не збігається з «матеріалістично» налаштованим серцем, у відповідь вона почула твердження Сергія Сергійовича про природність такого шляху, про закономірності такого існування розуму і серця. Підсумовуючи цю розмову, оповідачка робить акцент на можливості існування «різних» умів, що було в історії й буде, при цьому цікаво характеризує аверинцевський:

Щоб пережити розум по-іншому, у забутому пізнішою історією світлі, слід, мабуть, для початку самому від природи бути наділеним *другим* розумом: широким, світлим, гнучким, живим, натхненним. Веселим, як б сказала. Це не випадкове слово. Близькість мудрості й веселості, «художництво», «гру» мудрості Аверинцев відзначав як спільну рису грецької і біблійної традицій, Атен і Єрусалиму. Таким веселим розумом і були наділені – кожен по-своєму – Пушкін і Аверинцев. (Седакова, 2010, с. 300)

Варто ще раз підкреслити, що С.С. Аверинцев вибудовував розуміння філософської раціональності та й культури загалом за принципом додатковості, значущості кожної складової, так як «Афіни означали філософію, мирську культуру розуму, Єрусалим – віру. До цих символічних імен міст ми повинні додати

третє ім'я – Риму, яке уособлює державний порядок і закон» (Аверинцев, 2006а, с. 436). З іншого боку, філософ бачив взаємодію, здавалося би, принципово різних культурних епох, їх зв'язок і духовно-ідейний перетин смислів, відкривав певні «праформи» існування одного в іншому. У цьому сенсі є дивною відкрита ним зв'язка поетичного Срібного віку і вельми далекої від цього часу християнської традиції. С.С. Аверинцев підмічає:

Цікаво, що в російській ліриці ХХ століття ми знаходимо деяку відповідність пасхально-весняному космізму Григорія Богослова і Кирила Туровського – правда, в розробці, далекій від стародавньої простоти. Пізніше вірш Бориса Пастернака «На Страсній» (з останньої глави роману «Доктора Живаго») відкривається імпресіоністичними пейзажними замальовками, що обрамляють реальність літургії:

И вносит с улицы в притвор

Весну, весенний разговор

И воздух с привкусом просфор

И вешнего угара... (Аверинцев, 2006, с. 420)

Висновки. У підсумку варто підкреслити такі три аспекти, що відкриваються при зустрічі з особистістю і творчістю С.С. Аверинцева. Його думка, по-перше, схоплює головну, як видається, проблему сучасної людини, положення якої дійсно є надто складним, якщо не сказати трагічним, адже прищеплена їй історичними обставинами ХХ та й ХХІ ст. культура є не тільки неособистісною, але й такою, у якій вихолощено християнське начало як головне підґрунтя минулого культурного шляху. Звідси віднайти життєву опору такій людині, яка живе поза минулою традицією, нелегко. Ситуація, що так складається, закономірно, призводить до «повторювання» в історії, вже за новітніх обставин, типових суспільно-історичних проблем, коли особистісна культура і людяність особистостей підміняється, заміщується позірною «людяністю» спільнот, в основі чого завжди лежить певна ідеологічна складова, тиск якої спричиняє підпадиння культури під диктат політики; як результат – народжуються «нові», більш витончені й тому менш помітні, форми тоталітаризму.

По-друге, не в останню чергу завдяки саме позиції С.С. Аверинцева філологія і філософія продемонстрували у сучасній культурі обопільне, образно кажучи, «пуповинне», своє тяжіння, так і не розірване століттями, по суті, розрізненого існування у культурно-історичному поступі, що врешті-решт спричинило цікаві досвіди опрацювання слова, розуміння його сенсів сучасниками у численних спрямуваннях «лінгвістичної» філософії. По-третє, у працях С.С. Аверинцева культура постала (при всьому докладному аналізі її конкретних феноменів і етапів історичного розвитку) не нікому непотрібним, не актуалізованим «додатком» до розуміння минулої історії, а безпосередньою умовою творіння сучасною людиною себе як особистості, потенційною можливістю її духовного зростання на основі незагублених, передовсім, античного і християнського світів, які набули у творчості філософа ознак сучасного, а не минулого духовно-культурного надбання.

Література

- Аверинцев, С.** (2006а). AD FONTES! (Афины. Иерусалим. Рим). Тезисы. В К.Б. Сигов (Сост.), *Человек. История. Весть* (с. 436–439). Київ: Дух і літера.
- Аверинцев, С.** (2006б). Византийский культурный тип и православная духовность: некоторые наблюдения. В К.Б. Сигов (Сост.), *Человек. История. Весть* (с. 403–421). Київ: Дух і літера.
- Аверинцев, С.С.** (1989а). Владимир Соловьёв. Статьи и письма. К характеристике русского ума. *Новый мир*, 1, 194–198.
- Аверинцев, С.С.** (1989б). Два рождения европейского рационализма. *Вопросы философии*, 3, 3–13.
- Аверинцев, С.** (2001а). Коли рука не стискається в кулак. *Дух і Літера*, 7–8, 67–73. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія».
- Аверинцев, С.** (2008). Крещение Руси и путь русской культуры. В К.Б. Сигов (Сост.), *Дружба: её формы, испытания и дары* (с. 410–420). Київ: Дух і Літера.
- Аверинцев, С.** (2001б). Подолання тоталітаризму як проблема: спроба орієнтації. *Дух і Літера*, 7–8, 6–15. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія».
- Аверинцев, С.С.** (1969). Похвальное слово филологии. *Юность*, 1, 98–102. Взято с https://royallib.com/read/averintsev_serгей/pohvalnoe_slovo_filologii.html#0.

- Аверинцев, С.С.** (2005). Различение знаков времени: христианское отношение к истории. В К.Б. Сигов (Сост.), *Личность и традиция: Аверинцевские чтения* (с. 389–398). Київ: Дух і Літера.
- Аверинцев, С.С.** (1999). *Софія – Логос* : словник. Київ: Дух і Літера.
- Баумейстер, А.** (2005). Православный мыслитель в контексте европейской культуры: «напряжённые противочувствия» С. Аверинцева. В К.Б. Сигов (Сост.), *Личность и традиция: Аверинцевские чтения* (с. 318–332). Київ: Дух і Літера.
- Горский, В.** (2005). Читая Аверинцева: Киевская Русь как феномен религиозно-философской культуры. В К.Б. Сигов (Сост.), *Личность и традиция: Аверинцевские чтения* (с. 280–294). Київ: Дух і Літера.
- Малахов, В.** (2005). К характеристике стиля С.С. Аверинцева: артикуляция нюанса. В К.Б. Сигов (Сост.), *Личность и традиция: Аверинцевские чтения* (с. 295–305). Київ: Дух і Літера.
- Меерсон-Аксёнов, М., протоиерей.** (2005). Сергей Аверинцев: Проповедь христианской человечности. В К.Б. Сигов (Сост.), *Личность и традиция: Аверинцевские чтения* (с. 220–225). Київ: Дух і Літера.
- Седакова, О.** (2010). Апологія раціонального. Сергій Сергійович Аверинцев. *Дух і Літера*, 21, 297–312. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія».
- Седакова, О.** (2004). Слово Аверинцева. *Дух і Літера*, 13–14, 13–20. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія».
- Хайдеггер, М.** (1993). Время картины мира. В М. Хайдеггер, *Время и бытие: статьи и выступления* (с. 41–62). Москва: Республика.

References

- Averintcev, S.** (2006a). AD FONTES! (Afiny. Ierusalim. Rim). Tezisy [AD FONTES! (Athens. Jerusalem. Rome). Theses]. In K.B. Sigov (Comp.), *Chelovek. Istoriia. Vest – Person. Story. News* (pp. 436–439). Kyiv: Dukh i litera [in Russian].
- Averintcev, S.** (2006b). Vizantiiskii kulturnyi tip i pravoslavnaia dukhovnost: nekotorye nabliudeniia [Byzantine cultural type and Orthodox spirituality: some observations]. In K.B. Sigov (Comp.), *Chelovek. Istoriia. Vest – Person. Story. News* (pp. 403–421). Kyiv: Dukh i litera [in Russian].
- Averintcev, S.S.** (1989a). Vladimir Solovev. Stati i pisma. K kharakteristike russkogo uma [Vladimir Solovyov. Articles and letters. To the characteristic of the Russian mind]. *Novyi mir – New world*, 1, 194–198 [in Russian].

- Averintcev, S.S.** (1989b). Dva rozhdeniia evropeiskogo ratsionalizma [The two births of European rationalism]. *Voprosy filosofii – Questions of Philosophy*, 3, 3–13 [in Russian].
- Averyntsev, S.** (2001a). Koly ruka ne styskaietsia v kulak [When the hand does not squeeze into the fist]. *Dukh i Litera – Spirit and Liter*, 7–8, 67–73. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia» [in Ukrainian].
- Averintcev, S.** (2008). Kreshchenie Rusi i put russkoi kultury [Baptism of Russia and the way of Russian culture]. In K.B. Sigov (Comp.), *Druzhba: ee formy, ispytaniia i dary – Friendship: its forms, trials and gifts* (pp. 410–420). Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].
- Averyntsev, S.** (2001b). Podolannia totalitaryzmu yak problema: sprba oriiantatsii [Overcoming totalitarianism as a problem: an orientation attempt]. *Dukh i Litera – Spirit and Liter*, 7–8, 6–15. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia» [in Ukrainian].
- Averintcev, S.S.** (1969). Pokhvalnoe slovo filologii [Commendable word of philology]. *Iunost – Youth*, 1, 98–102. Retrieved from https://royal.lib.com/read/averintsev_serгей/pohvalnoe_slovo_filologii.html#0 [in Russian].
- Averintcev, S.S.** (2005). Razlichenie znakov vremeni: khristianskoe otnoshenie k istorii [The distinction of the signs of the time: a Christian attitude to history]. In K.B. Sigov (Comp.), *Lichnost i traditciia: Averintcevskie chteniia – Personality and Tradition: Averintsev Readings* (pp. 389–398). Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].
- Averyntsev, S.S.** (1999). *Sofiia – Lohos: slovnyk [Sofia – Logos: Dictionary]*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Baumeister, A.** (2005). Pravoslavnyi myslitel v kontekste evropeiskoi kultury: «napriazhennye protivochuvstviia» S. Averintceva [Orthodox thinker in the context of European culture: «tense oppositions» by S. Averintsev]. In K.B. Sigov (Comp.), *Lichnost i traditciia: Averintcevskie chteniia – Personality and Tradition: Averintsev Readings* (pp. 318–332). Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].
- Gorskii, V.** (2005). Chitaia Averintceva: Kievskaiia Rus kak fenomen religiozno-filosofskoi kultury [Reading Averintsev: Kievan Rus as a phenomenon of religious and philosophical culture]. In K.B. Sigov (Comp.), *Lichnost i traditciia: Averintcevskie chteniia – Personality and Tradition: Averintsev Readings* (pp. 280–294). Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].
- Malakhov, V.** (2005). K kharakteristike stilia S.S. Averintceva: artikuliatsiia niuansa [To the characteristic of the style of S.S. Averintseva: articulation of nuance]. In K.B. Sigov (Comp.), *Lichnost i traditciia:*

Averintcevskie chteniia – Personality and Tradition: Averintsev Readings (pp. 295–305). Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].

Meerson-Aksenov, M., protoierei. (2005). Sergei Averintsev: Propoved khristianskoi chelovechnosti [Sergey Averintsev: Preaching Christian Humanity]. In K.B. Sigov (Comp.), *Lichnost i traditsiia: Averintcevskie chteniia – Personality and Tradition: Averintsev Readings* (pp. 220–225). Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].

Sedakova, O. (2010). Apolohiia ratsionalnoho. Serhii Serhiiiovych Averyntsev [Apology of rational. Sergey Averintsev]. *Dukh i Litera – Spirit and Liter*, 21, 297–312. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia» [in Ukrainian].

Sedakova, O. (2004). Slovo Averyntseva [Word Averintseva]. *Dukh i Litera – Spirit and Liter*, 13–14, 13–20. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia» [in Ukrainian].

Khaidegger, M. (1993). Vremia kartiny mira [Time painting the world]. In M. Khaidegger, *Vremia i bytie: stati i vystupleniia – Time and Being: Articles and Speeches* (pp. 41–62). Moscow: Respublika [in Russian].

Стаття надійшла 15 квітня 2019 року.